

Ba 242 356

528

17628
© Ігнат Абдзіраловіч. ©

№ 58.

АДВЕЧНЫМ ШЛЯХАМ

(Досьледзіны беларускага сьветагляду).

Беларускае Выдавецкае Т-во.

ВІЛЬНЯ.

Друк. Віленск. Выдавецтва Б. А. Клецкіна
1921 г.

Бел. 2005

П. О. У. 3. 2010

Бр 242 356

АДВЕЧНЫМ ШЛЯХАМ.

(Досьледзіны беларускага сьветагляду).

Час, калі трэба журыцца
Душою на сьвежых магілах
Пуста-пранёсшыхся днёў.

М. Багдановіч.

(Пасьвячаецца У. І.)

Беларусь, як граніца паміж усходам і захадам.—
Грунтоўная адзнака беларускай гісторыі—духовае
ваганьне паміж усходам і захадам. — Тыповыя
адзнакі ўсходу і захаду. — Мьсыянізм усходу
і захаду.

Нашы часы — часы агульнай заблу-
танасьці, часы паўстаньня праменных, быц-
цам, ідэалаў і іх канечнага зьніканьня праз
нядаўгі час... Тое, што раней здавалася
чыстым і сьветлым, штодзенна аплятаецца
жыцьцёвым брудам і пылам. Так зьнікаюць
праменныя ідэалы, пакідаючы распач і без-
надзейнась. У такія часы адзінокая чала-
вечая душа шукае, пераглядаючы ўсе тоё,
што здавалася каштоўным, сьвятым і жа-
даным.

Дзяржаўная

бібліятэка РСФСР

Дзяржаўная

I.

На беларускую справу прызвычайліся глядзець, як на нешта надта нявыразнае, нявызначанае, ня маючае ў сабе духу жывога, каторы можа даць беларусам права на законнае сярод іншых народаў існаваньне. У нявыразнасьці беларурускай культуры хочучь бачыць духоваю сьмерць народу, яго няздольнасьць вызначыць свой ўласны ідэал. Фармальна мы павінны згадзіцца, што ў нас неакрэсьлена культура, што ў нас смутны гістарычныя шляхі, але ў гэтым ня можна бачыць духовай беднасьці нашага народу, яго няздольнасьці ўласным крокам ісьці да вытварэньня ўласных формаў жыцьця, — не, жыцьцёвыя акалічнасьці даводзяць аб іншым, што навет меней здольныя, меней сільныя народы вытварылі культурна-вызначанае жыцьцё. Калі беларускі народ не стварыў выразнай культуры, дык гэта дзеля таго, што ў гістарычнай спадчыне яго была вялікая трагэдыя народнага духу, якую перажыць выпала толькі двум — тром эўрапэйскім народам: Беларусь ад X веку і да гэтай пары фактычна зьяўляецца полем змаганьня двух кірункаў эўрапэйскай, пеўне—арыйскай, культуры — заходняга і ўсходняга. Граніца абодвух уплываў, падзя-

ляючы славянства на два станы, праходзіць праз Беларусь, Украіну і хаваецца ў балканскіх краях.

Дзесяцёхвяковае ваганьне сьведчыць аб тым, што беларусы, як украінцы і балканскія славяны не маглі шчыра прылучыцца ні да аднаго ні да другога кірунку. Мы не зрабіліся народам усходу, але не прынялі й культуры Зах. Эўропы. За ўвесь час нас пачалі зваць цёмным, дзікім народам.

Толькі па форме мы лічыліся каталікамі, або праваслаўнымі, грамадзянамі Масквы і Расеі, або Польшчы. Направер, мы былі благімі сынамі і цэрквы і касьцёлу і «ojczyznu» і «отечества». Толькі найбольш дрэнныя, духова-распусныя элемэнты нашага народу, як даўней—шляхта, а ў апошнія часы—частка страціўшай сувязь з народам інтэлігэнцыі, уцяклі ад беларускага карэньня, пакідаючы народ на свой ўласны лёс. І народ застаўся жыць сам па сабе: духовым жыцьцём — з ідэаламі і пераконаньнямі паганскай веры, гаспадарчым — з прадпрадвечнымі прыладамі земляробства: сахой, драўлянай бараной, цэпам і жорнамі, ў тым «вечным бары», аб каторым так жудасна пяе наш беларускі паэт.

Але адмовіўшыся ад карысьці выразнай культуры ў яе поўнасьці, народ сха-

ваў незалежнасьць свайго духу. І вось, зараз, калі пабліжаецца вялікі крызыс да-
тыхчасовых ідэалаў, калі ўся «культура»
знаходзіцца ў небясьпецы і гатова раз-
валіцца ў руіны, беларускі народ,—як быц-
цам зьнімаюць з яго векавыя ланцугі,—
прабужаецца да жыцьця, да шуканьня
новых ідэалаў, да стварэньня новых пад-
ставаў чалавечага жыцьця.

Гэта — праўда, што мы мала маем,
гэта — праўда, што мы шукалі па чужых
дарогах і, не знайшоўшы, або здрадзілі
бацькаўшчыну і шлі да чужынцаў, або ва-
галіся паміж варожымі кірункамі. Але за-
раз прыходзяць часы, калі багач зрабіўся
бедаком і пойдзе на вялікі шлях шукаць
з намі, гаротнымі, новага багацьця, новага
чалавечага ідэалу. А з глыбіні вякоў па-
зірае на нас Скарына, такі-ж вагаўшыся
■шукаючы, і, жадаючы нас, кажа:

«Над зімнымі хвалямі Дзьвіны я быў
візантыйцам — Юрым, а ў Кракаве, куды
мяне пацягнула за эўрапэйскаю ведай —
лацінікам Францішкам. А дапраўды, я ня
быў ні Юрым, ні Францішкам, а быў воль-
ным, незалежным духам, якога вы шукаеце,
духам агульна-чалавечым толькі ў белару-
скай скуры. Шукайце-ж“!

* * *

Ваганьне паміж захадам і ўсходам і шчырая няпрыхільнасьць ні да аднаго ні да другога — зьяўляецца асноўнаю адзнакаю гісторыі беларускага народу. Прыклад Скарыны, аб якім да гэтай пары няведама, хто ён быў такі, ці каталік, ці праваслаўны, і пеўна, што і той і другі разам, адбівае гэтае зьявішча беларускага духу ў індывідуальнасьці, ў душы нашага першага інтэлігэнта. Гэтую рысу беларуская народная інтэлігэнцыя захавала і да нашай пары, але як бачым, на тое ёсьць гістарычныя прычыны.

Ў X-веку славяншчына прымае хрэст, а разам шмат чаго, як спадчыну з гаспадарсцьвеннага, эканамічнага і духовага ўстрою Візантыцка-Рымскай Імпэрыі. Заходнія славяны бяруць лацінскі ўзор, ўсходнія—візантыцкі. Беларусь апыняецца паміж варажымі кірункамі. Об'ектыўны стан рэчаў вымагае прыняцьця новае культуры, але гэтая культура ня творыцца арганічна, а накідаецца неперапрацovaná народным духам. Усходнія і заходнія славяны прымаюць эўрапэйскую культуру з яе формальнага боку. Беларусь з гэтага часу пачынае вагацца. Як тая Рагнеда, ўзятая ў палон кн. Валадзімірам, Беларусь павінна

хрысьціць сваіх дзяцей пад прымусам на ўсходні ўзор, але выховавае іх на старых капыл паганцамі, ў нялюбасьці да ўсходняга хрысьціянства. Крываяя барацьба паміж кіеўскімі і полацкімі (беларускімі) князямі вызначае той час беларускай гісторыі і адбываецца нават ў «Слове аб палку Ігараве», дзе пецца аб вялікай бойцы на Нямізе, ля Менску. Гэты-ж літаратурны памятник адбывае і другую рысу тагачасных беларусаў: зрабіўшыся хрысьціянамі, яны не запамнілі аб сваіх старых пераконаньнях; князь Ўсяслаў Чараўнік — добры хрысьціянін: ён слухае утраню ў Полацку, але абяртаецца сівым ваўком і бяжыць да кіеўскай Софіі на абедню.

Прыхільнасьць да старой паганскай веры зрабіла тое, што у XIII в. Беларусь злучаецца з «паганскай» яшчэ Літвой. Мушыць, Зьніч літоўскага князя гарэў ярчэй, чымся крыжы кіеўскага князя і польскага караля.

Часы Гэдыміна, калі кругом пачалося зьбіраньне славянскіх земляў: на ўсходзе — Калітой, на захадзе — Лакеткам, а асабліва часы Альгерда і Вітаўта даводзяць, што беларускі народ выказаў шмат гаспадарскай, арганізацыйнай здольнасьці. Пасьпех Масквы сапсаваў Літве — Беларусі здзейсьніць аб'яднаньне «ўсея Русі». Ві-

зантыцкая культура з яе ідэяй самадзжаржаўнасьці дапамагла Маскве стварыць з частак Русі, фінскіх і татарскіх земляў вялікую моцную дзяржаву. Беларускае ваганьне і нявыразнасьць зрабіліся ў ты часы фатальнымі. Неакрэсьленая палітыка Вітаўта, яго прыхільнасьць да польскага шляхоцтва, яго нявызначаныя адносіны да беларускіх князёў і народу, зрабілі тое, што Беларусь траціць гаспадарсьцвенную незалежнасьць, а разам і магчымасьць выказаць свой культурны твар.

Паміралі паганскія багі, а новых так і ня прыгнаў беларускі народ. Прышла рэфармацыя, кінуліся беларусы шукаць новае слова, але і новае слова іх не задаволіла. Толькі старыя муры па вёсках і мястэчках сьведчаць, што ў самае серца Беларусі прыйшло кальвінскае казаньне, але не затрымалася, памёрла. За ім прыйшло каталіцтва. І вось, прыпадкова, дзеля чыста-тэрыторыяльнай стычнасьці то з ўсходняй, то і заходняй культурай, беларусы падзяляюцца на дзьве часткі, але застаюцца варожымі і няпрыхільнымі да абедзьвюх.

З гэтага часу ваганьне народнага розуму і сумленьня ня перапыняюцца. Гэтаму ваганьню пачынае адпавядаць і блутаньне па нашым краі дзяржаўнай граніцы. То

далёка на ўсход заходзіць яна і ў тых паведах, дзе цяпер запомнілі аб польскім панаванні, захаваліся граматы і гэрбы „Gospodara Korola ego miłości sławnej ramiaci Żygmonta» і Уладыслава і іншых, то наадварот, ў глыбіне Літвы вырастае магільны курган «ваяводы рускага цара» — глыбока ў нашай старонцы гаспадарылі тады казацкія шаблі.

Так плылі вякі... зноў, на нашай памяці пьюць вяду з Дняпра польскія коні, а праз колькі тыдняў над Бугам і Віслай гараць нялічаныя дымныя агні ворагаў і чуваць маркотную валгарскую песьню.

Да нашага часу беларускі народ ня ставіць апору ні ўсходняй ні заходняй хвалі і яны вольна перакочваюцца над яго галавой. Страціўшы ў сабе вольнага панца, што маліўся пню, зьліваўся духам з вялікімі сіламі зямлі, пяю прыгожыя песьні, сустрачаючы вяснянкамі Вясну, або хаваючы Купалу, што мог вольна адпавядаць і вольнаму дыханьню ветру і руху свае душы, — страціўшы ўсё гэта, беларус ня ўбачыў нічога прынаднага і ў новым складзе жыцця. Уплывы захаду і усходу ў перакручаных, спецыфічна славянскіх, часам карыкатурных выразх, круцілі і гвалцілі душу беларуса, толькі прымушаючы яго ўбачыць, што ў чужой скуры за-

Ўсёды дрэнна, што трэба вытварыць нешта сваё, роднае, блізкае, арганічнае. Шматвякоў беларусы вялі змаганьне з чужынскімі варожымі ўплывамі за сваю душу, і, здаецца прыбліжаюцца часы, што будзе яна вольнай. Жыцьцё ставіць мяжу старажытным ідэалам і кліча беларускі народ, зьняважаны і забіты, ісьці пароўні з іншым на будоўлю новага агульна-чалавечага ідэалу.

У гэты час, хай будзе нашым правадыром і сьветачам старажытны Скарына, „доктар лекарскіх навук з слаўнага места Палацку“, што хацеў лячыць беларускі народ праменьнямі духовай асьветы. Ён на сабе адчуў гвалт чужацкіх культур і ня прызнаў іх сваімі ў сваім сэрцы. Першы ад усіх пазнаў, што толькі праз разьвіцьцё асабістага і народнага духу дойдзем мы да ўсечалавечага ідэалу, і на мужыцкую простую мову пераклаў Сьв. Кнігу— тады адзіны праменьчык усечалавечнасьці.

За ім цягнецца карагод, што шукалі свайго ўласнага духу, вагаліся, расчароваліся і гінулі.

Не знайшоў свае праўды вялікі Адам і згінуў на чужыне з болем ў сэрцы; блугаліся романтикі, ў глыбіне сэрца хаваючы нуду і скаргу. Наша пакаленьне павінна стаць апошняй чарадой пад пахмурным

пажагнаньнем Скарыны: «І на ўсходзе і на захадзе — шукайце!».

Даўгія вякі беларусы стаялі на раздарожжы: адзін шлях кіраваўся на захад, другі на ўсход; так нашыя сьцежкі, пачынаючыся разам, расходзіліся ў розныя, праціўныя бакі.

Праўда, вызначанасьць абодвух культурных тыпаў пад ўплывам часу вельмі сапсавалася: ўсходняе жыцьцё прымае заходня-эўрапейскія адзнакі і наадварот; цяпер трудна казаць аб розьніцы, якая істнавала паміж візантызмам і лацінствам, але ў кожным разе, і да гэтай пары моцна адчуваюцца культурныя асобнасьці абодвух тыпаў.

Аб духовым выглядзе ўсходніх славянаў казалі шмат. Найболей выразнаю адзнакаю іх характару зьяўляецца нахіласьць да ўсяго скрайнага, выразнага, ясна-падкрэсьленага. Усходні славянін ня любіць нічога палавіннага, вечна шукае нейкай агульнай, адналітай формы, якой і пасьвячае сваё жыцьцё. Выкаваная на візантыцкіх узорах, так вырасла маскоўская гаспадарсцьвеннасьць, якой былі пасьвечаны ўсе другія бакі культурнага жыцьця краю. Прыхільнасьць да выразнай аб'яднаўчае формы, да аканчальнага і бязумоўнага праяждзеньня яе ў жыцьцё вызначылася ў ідэі

адзінай палітычнай улады. «Уся ўлада цару» — гэты покліч так блізкі па свайму палітычнаму зместу да лёзунгу сучасных усходніх максіmalістаў: «Ўся ўлада саветам», і ў абодвух выпадках паказвае, што іх дух — не затрымліваецца па сярэдзіне, што кожную форму трэба правясьці ў найбольшай чыстаце.

«Коль любіць—так без разсудку,

«Коль ругнуть—так сгоряча,

«Коль рубнуть—так уж сплеча...

вось, як характарызуе сябе велікарос. Калі ён незадаволены істнуючым, дык яго абхоплівае зуда перавярнуць ўсё дагары нагамі. Такой рысай адзначавалася ўся чыннасьць Пятра, гэта-ж бачым і ў сучаснасьці. Аб-хапіць ўсё жыцьцё разам, зьмяніць і вялікае і малае, пранікнуць далейшыя куткі жыцьця аднэю прызнанай формай, адмятаючы бяз ніякага жалю ўсё непадобнае — ідэя ўсходу ўва ўсіх яго палітычных, соцыяльных і духоўных кірунках.

Усходні чалавек лічыць, што жыцьцё павінна быць вызначаным, што ў ім хаваецца нейкая адзіная праўдзівая сутнасьць, каторую і патрэбна вызначыць. Дзеля гэтага на ўсходзе ня могуць ужыцца дзьва праціўныя ідэі; калі на захадзе барацьба вынікае толькі ў асобыя часы агульнага спалоху і тады па ўсёй зямлі ідзе забой-

ства, гараць вогнішчы з гэрэтыкамі і ворагамі, але потым, супакоіўшыся, варожыя кірункі мірна існуюць разам і знаходзяць кампраміс, згоду — змаганьне на усходзе ідзе да той пары, пакуль ня згіне апошні адкрыты вораг. Там кампрамісу няма, уступкі ня робіцца ні ў адной драбніцы. Дзеля гэтага, на ўсходзе адвеку садзяць у турмы і зьневажаюць чалавека не за дзеі, а за тое, што ён голиць, або ня голиць бараду, або ня так, як трэба, носіць вопратку. Усе драбніцы, ўсе абставіны жыцця вымагаюць акрэсьленьня вызначнасьці. | Ува ўсіх павінен быць адзін выгляд, адны пераконаньні, адзін погляд на жыцьцё. Гэтым тлумачыцца дзіцячая самапеўнасьць расейскіх камуністых, што яны ўсё жыцьцё пераробяць на адзін капыл. Чуваць, што яны лічаць неабходным стварыць сваю ўласную рэлігію, каб і ў гэтай галіне жыцьцё мела аднальковы выгляд.

Такія жыцьцёвыя адносіны зусім незразумелы для захаду; ягоная культура, наадварот, ўся вырасла на барацьбе зь крайнімі кірункамі, якія захацелі абхапіць жыцьцё цалком. У Зах. Эўропе ня вытрымала спробы ідэя адзінай рэлігіі: каталіцтва не апанавала ўсіх краёў, а нарадзіла шмат пратэстанскіх вучэньняў, што далёка разыйшліся, як ад свайго карэньня, так

і паміж сабой. Не зрэалізавалася ідэя «Сьвяшчэннай Імпэрыі», хоць у працягу сярэдніх вякоў гэтае пытаньне стаяла на чарзе. Імпэрыя рассыпалася на 5—6, неспадобных адзін да аднаго гаспадарсьцвенных арганізмаў, разлучаных географічна і так сама разлучна пайшоўшых у сваім культурным жыцьці.

Такі лёс кожнай шырокай ідэі, якая хоча абхапіць усё жыцьцё: яе ў Зах. Еўропе затруць, скароцяць, абцягнуць тысячамі кампрамісаў. Яшчэ прыклад: эўропэйскі соцыялізм. Другі Інтэрнацыянал, разбураны жыцьцём, цяпер шукае службовае пасады ў канцэлярыях капіталізму. Наагул, ў палітычным жыцьці ў праціўнасьць ўсходу, дзе ня можа загінуць прынцып канцэнтрацыі ўлады ў адных руках, або ў цара, або ў клясу, на захадзе ўся ўлада падзелена паміж уладаючымі клясамі, але ніхто ня мае поўнасьці ўлады і ня зусім адпхнуты ад яе. Сіла эканамічная таксама падзелена і ўласнасьці ў народным багацьці зусім не пазбаўлен навет пролетарыят, што зусім немагчыма для забітага, матарыяльна беднага ўсходняга пролетарыяту. Акцыі расейскіх шахтаў, а ў часе вайны і гаспадарсьцвенных пазычак куплялі францускія пролетары: кухаркі, пакаёўкі, швайцары, звозчыкі; вось чаму цяпер пасья нацыя-

налізацыі расейскіх шахтаў і скасаваньня даўгоў яны адчуваюць сябе пакрыўджанымі гаспадарамі расейскага добра. Ангельскі работнік, можа ня ведаючы аб тым, карыстаў з эксплёатацыі індуса-земляроба, кафра - быдлавода; карыстаў прыбыткамі імперыялістычнага вырабу і гандлю, каб палепшыць свой дабрабыт: мець кватэру ў 3—4 пакоі, электрычнасьць, газавую печ, піаніна, мяккія мэблі. Так само жыцьцё працівілася разьвіцьцю скрайнасьцяў, ставячы ім апор. Навет такая умеркаваная ідэя, як Ліга Народаў, радзіўшыся ў Амэрыцы, на эўропэйскім грунце пацярпела катастрофу, дзеля таго, што здавалася залішне радыкальнай.

Трэба адзначыць, як цікавае зьявішча заходняга жыцьця, што разбітае войска прыхільнікаў нейкай ідэі не складае свайго аружжа, а, праграўшы бойку, пачынае істнаваць, як звычайны агульна-грамадзкі фактар. Бачым, што па катастрофе каталіцтва, яно існуе і карыстаецца у нейкай часткі грамадзянства пашанай і падтрыманьнем. Наагул, варожыя кірункі шукаюць паразуменьня, ідуць на згоду, абяцаюцца падтрымліваць адзін аднаго.

З гэтага выплывае нейкі распыл жыцьця, істнаваньне шмат асобных, нічым ня зьвязаных часьцінак. Мір, як асобы, так

і грамадзянства, ня зьвязаны нейкім аб'яднаньнем. Ўсё рассыпана, ўсё падзелена, воража настроенае жыве разам, згаджаецца, не протэстуе. Да часу пакуль няма значнай перавагі, аснова зах.-эўропэйскіх адносін, кампраміс.

* * *

Мы, беларусы вагаліся паміж двума культурнымі тыпамі, ня ведаючы да якога прылучыцца. Нам падабалася ўсходняя прастата, шчырасьць, адпаведнасьць выгледу нутранай сутнасьці, якія вызначаюць чалавека ўсходу. Калі ён добры да каго, дык можа палажыць за яго сваю душу; калі ён кажа, што любіць, дык ня зробіць ніякае прыкрасьці. Старажытны прыклад — кіеўскі князь Сьвятаслаў: ён ніколі ня ўжываў хітрасьці, здрады. Ідучы на ворагаў, папераджаў іх: „Іду на вы“.

Гэта грунтоўная рыса ўсходу нам вельмі падабалася, але ўгледжваючыся ў жыцьцёвыя абставіны мы прыкмецілі, што правесьці яе цалком ў жыцьцё — немагчыма. Мы прыкмецілі, што апрача маны карыснай можа быць і ёсьць яшчэ мана сьвятая. Ня толькі дзеля карысьці і з прычыны нізкіх пабуджэньняў, нельга называць сваіх ворагаў — ворагамі, а з прычыны грунтоўнай нявыразнасьці жыцьця, калі часта самыя

простыя рэчы трудна назваць іх уласнымі іменьнямі. Прыклады на кожным кроку даводзяць нам аб гэтым. Не аб кожнай рэчы можна пеўна сказаць, ці любіш яе, ці не, ці добрая яна, ці благая. Вялікі абшар жыцьця застаецца нявыразным цёмным і толькі з вялікай тугой гэта шэрае можна назваць белым, або чорным.

Тое, што заход уцяміў гэтую праўду, нам вельмі спадабалася і было вельмі прынадна. Заходняе цвьярозае пачуцьцё здавалася нам зусім адпаведным да сапраўдных абставін жыцьця. З гэтага пачуцьця выплывае зах.-эўропэйская цярпімасьць да розных кірункаў людзкай думкі і яе праяваў, з гэтага вынікае і тое вельмі прыёмнае асабістае захаваньне заходняга эўропэйца, якое сваёй далікатнасьцю так адзначае яго ад простага і грубога ўсходу.

Дык вось, нам вельмі падабалася і цягнула шчырасьць і вызначанасьць усходу, а з другога боку — большая аб'ектыўнасьць і болей чалавечае захаваньне заходу. Жыцьцё вымагала сінтэзу, згарманізаваньня абодвух кірункаў, але гэта, як убачым, зрабілася немагчымым.

У сваёй акрэсьленасьці кірунку, нахілу ўсё даводзіць да канчатку, ўсяму даваць аднолькавую форму, ўсход даходзіць да абсурду. Як драбніца, вышла і тое,

што ўсход не прызнаваў нас, як белару-
саў, а вымагаў ад нас прыняцця свайго
ўсходняга выгляду, які, па ўсходняму ра-
зуменьню, быў абавязковым. „Славянскіе
ручы сольются в русском море“ — вось як
падгрунтавалася абавязковасць абмаска-
ліцца. З гэтага вынікае гвалт і ўціск на-
шай індывідуальнасці, з гэтага — гвалтоў-
нае жаданьне адняць наш твар. Яны ня
ўцямялі, што разам з беларушчынай мы
трацім і лепшую частку чалавечнасці.

Нашага вызвалення, нашага ратунку
ад прымусу ўсходу мы чакалі ад захаду.
Ён ішоў да нас з прыемнай усмешкай на
рожавых вуснах, і мы гістарычна пазнаёмі-
ліся з гэтым ласкавым выглядам. Праўда,
нашым бліжэйшым захадам былі славяне,
палякі, і заходнія ўплывы прынялі ў іх спэ-
цыфічна-славянскія выразы, але ўсё-ж гэта
быў захад. Прынцып ня толькі ня лічыць
шэрае чорным, але сьцерагчыся і белае на-
зваць белым быў прыняты і нашымі сусе-
дзямі. І глыбокія народныя гістарычныя да-
слідзіны навучылі нас, што калі заходні ча-
лавек робіць вам прыемнасць, дык гэта ня
знача, што з яго боку ня будзе прыкрась-
ці. Яго пацалунак сьведчыць ня толькі аб
прыхільнасці, але і аб магчымасці здрады.
Такія ўжо глыбокія, народныя даслідзіны
Гэтая рыса Захаду моцна адчувалася

ў яго адносінах да нас. Ён прынёс нам найлепшыя ідэі: гуманістычныя, лібэральныя, дэмакратычныя, але разам з пекнымі словамі заўсёды зьмяшчаліся гвалт духоўны і эканамічны, эксплёатацыя, ўціск, зьнявага. Пекныя словы і благія дзеі неяк дзіўна і незразумела для нас ужываліся ў заходнім жыцьці.

Усход гвалціў нас ў імя шырокіх заданьяў: ў імя зьліцьця ўсіх славянаў, ў імя аб'яднаньня пролетарыяту ўсяго сьвету. І гэта ня толькі ад'знака маскалёў, а усяго ўсходу наогул, бо навет адзін харвацкі паэт і той кажа, што харваты абновяць сьвет, пойдучь на чале паўстаньня проці „гнілога захаду“ і створаць вялікі ўсясьветны культурны сінтэз. А захад не такі, захад такой абмылкі ня зробіць: ён ведае няздольнасьць, немагчымасьць рэалізацыі такіх ідэй. Але практычна адносіны да нас ўсходу і захаду розьняцца толькі ў драбніцах: не па сутнасьці, а толькі па колькасьці, велічыні. Усход адразу захоплівае шмат, захад — па сваёй далікатнасьці — меней. Ніводзін эўропэйскі імперыялізм не параўнаецца ў сваіх замерах і плянах з маскоўскім Інтэрнацыяналам, так сама і Варшава ніколі ня квапілася на Маскву, або Прагу, тады як Масква зусім шчыра ў сваім славянафільсцье хоча ва-

ладаць і Прагай і Варшавай і Белградам і Софіяй.

Затое захад — вялікі чалавек на маля справы і яго здольнасьці моцна адбіваюцца на беларускай шыі. Польшча ня верыць ў сваё славянскае прызваньне, яе мэсыянізм — ўсходняга капыла, яго творца—беларус па крыві—Міцкевіч. Але для сапраўднага паляка яго мары—так, пекныя словы, а арганічна зразумелай і прыемнай польскаму сэрцу засталася „idea jęgiełtońska“, вельмі далёкая ад міцкевічаўскага мэсыянізму, толькі штучна ім прыздобленая. Тут справа не ідзе аб усім сьвеце, аб ўсіх славянах, не—Польшча хоча быць «od morza do morza».

І вось ідзе гвалт над нашымі душамі, бо мы прыпадкова апыніліся так сама паміж абодвымі морамі. Тут захад ідзе з ўсей жорсткасьцю ўсходу: гвалт, прымус, зьдзек, вырваньне душы беларуса ідзе разам з усімі атрыбутамі прыемнага заходняга твару.

* * *

За даўгія вякі гнёту і зьдзеку над нашай душой мы ўцямілі, што якую скуру сілком не накінь чалавеку, ён застанецца незадаволеным, бо заўсёды ён захоча перша-на-перш быць самім сабой, чалавекам, а не

замарожаным каталіком, або праваслаўным, выгаленым на адзін капыл расейцам, ці паляком, прававерным буржуём, ці камуністам. У гэтыя цесныя мізэрныя рамкі не ўсадзіць вялікай душы чалавека. Векавое дасьвядчэньне кажа нам, што вольнага разьвіцьця нашага духу не запяўняе ні заходняя ні ўсходняя культура, бо яны абяртаюцца ў формах гвалтоўнага, людаежнага мэсыянізму і розьніца між імі толькі ў назовах, лёзунгах, а іх аціскаючыя ланцугі—аднолькавы для нашага духу.

Трэба шукаць на другіх шляхах...

Каб запеўніць нашаму народу вольную творчасць ува ўсіх галінах жыцьця, трэба стварыць і адпаведныя, свае, беларускія, формы жыцьця. Гэта ж зусім ясна, але ў сьветлым імкненьні духовага адраджэньня хаваецца і вялікая небясьпека: каб як замест чужацкіх мэсыянізмаў не стварыць свайго, ўласнага, каб як, знойдзеныя формы новага беларускага жыцьця, не зрабіліся для нас саміх вялікай турмой і зьдэкам. Бо на прыкладзе чужацкіх мэсыянізмаў мы бачылі, як страшэнна сьціскае жыцьцё адтрымаўшая неакрэсьленую ўладу форма. З нашага высокага парыву індывідуальнага і народнага адраджэньня ня створым-жа гвалту і енку ні для іншых, ні для саміх сябе: не павінна быць белару-

скага мэсыянізму. І ў вялікім і малым, і для сваіх і чужых, ён — прымус, зьдзек і сьмерць. Уласным коштам—мільёнамі сьмерцяў, хваробы, нуды служылі мы чужацкім мэсыянізмам. Не на гэтай падставе збудуем нашу будучыню.

Трэба шукаць на другіх шляхах.

Трэба пазнаць, дзеля чаго сучаснае жыцьцё нашых суседзяў прыняло такія сьціскаючыя, гвалтаўнічыя, бяздушныя формы.

II.

Стварэньне формаў і змаганьне з імі—гістарычны зьмест Эўрапэйскага жыцьця. — Жывучасьць сацыяльнай формы. — Духовае мяшчанства. — Патрэба зьменнай, ліючайся формы

Сучасныя эўрапэйскія народы адтрымалі сваю культуру, як спадчыну антычнай імперыі. Духу эльліна-рымскіх народаў прыняць яны не маглі; толькі жыцьцёвая патрэба выразнае формы ў гаспадарсьцвеннасьці, рэлігіі і іншых галінах быту прымусіла прыняць рымскі прыклад адміністрацыі, войска, рэлігіі, права, наогул, большасьць палітычных, рэлігійных, эканамічных і іншых бытавых формаў.

Рымскае, а яшчэ раней Грэцкае гаспадарства згінулі з прычыны духовай распусты, дэморалізацыі. Апошняя-жа была

вынікам канфлікту паміж асобай і хаўрусам, гаспадарствам. Хаўрус не адпавядаў жаданьням асобы сваімі захопліваючымі імкненьнямі, барацьба асобы проціў уціску хаўрусу здэморалізавала і асобу і хаўрус, і яны загінулі. У змаганьні між сабой гарадоў, гарадзкіх партыяў і жадаючых бязумоўнай волі адзінак развалілася эльлінскае гаспадарства. Рымская імперыя, наадварот, задавіла, згвалціла асобу, пашыраючы рабства, душачы грамадзянскае пачуцьцё, творачы саладкаваты шовінізм: „dulce et docerum est pro patria mori“. Так згінуў і Рым, вырадзіўшыся ў вялікі хаўрус незадаволеных, узбаламучаных рабоў. Ні антычная думка, ні антычнае рэлігійнае пачуцьцё справы зносін асобы і хаўрусу ня вырашылі, як ня вырашылі пытаньня аб адносінах вечнага і сьмертнага, канечнага і безканечнага. Гэтыя пытаньні разам з выпрацаванымі формамі жыцьця перайшлі да сучасных народаў.

Барбарская няўмеласьць спраўляцца з усею грамадаю і рознасьцю жыцьцёвых праяваў выклікае прыхільнасьць да заўсёднай, выразнай, вызначанай формы. У такой форме барбары пачулі патрэбу ў той час, калі іх соцыяльнае жыцьцё пашырылася і ўзмацалася. Для індывидуальнасьці ня трэба формы. Дух жыве пачуцьцём, яму

ня трэба сымволяў: „дух дышыць, гдзе хоча“. Толькі ў зносінах з падобнымі да сябе, з сьветам надворным робіцца патрэбным вызначанасьць — форма. Закон уласнага сумленьня замяняецца агульна-абавязковай моральлю, фармальным, абычаевым правам, з якога разьвіваюцца ўсе іншыя формы прававога жыцьця. Калі барбары стыкнуліся з выпрацаванай эльлінскай культурай, дык адразу на іх соцыяльнай творчасьці моцна адбіліся антычныя ўплывы, але нажалі толькі з выгледнага боку. Спачатку бедныя барбары зусім ня ведаюць духоўнай спадчыны старажытнасьці, і толькі паволі з ёю знаёмяцца. І гэта няведаньне старога духу становіць сапраўдную нядолю новай Эўропы. Тоё, што толькі цяпер пазнаў сучасны філёзоф Бэргсон, казаў 25 вякоў назад Гэракліт Цёмны: «ўсё рушыцца, ўсё цячэ, нельга два разы плёхнуцца ў тую самую рэку“, а прыхільнасьць да заўсёднай зьдзеравянеўшай, змярцьвейлай формы, да нязьменных рэчаў і ідэяў высьмеяў ў сваіх камэдыях Арыстафан.

І вось, эўрапэец стараецца зьдзейсніць сваю прыхільнасьць да цвёрдых формаў: усход рыпаецца ўзяць візантыйскую спадчыну, як вала за рагі, і ў адналькавасьць формы ўціснуць усё жыцьцё, ня глядзячы на тое, што такі спосаб пры-

гнятае, губіць усё жывое; захад карыстае багацьцем рымскае культуры і ў сваім жаданні ўсё ўсталяваць, вызначыць, спарадкаваць, хоча зафіксаваць вечную зьменнасьць і цякучасць жыцьця, аб якіх казаў Гэракліт, у вялікім ліку няжывых, затое цьвёрдых, прыемных эўрапэйскаму пачуцьцю формах. Сярэднія вякі праходзяць пад знакам ўстаноўленай формы, догмату, падпарадкаваньня аўторытэтам.

З векам Адраджэньня пачынаецца протэст: у рэлігіі проціў догмату і формаў, ў філэзофіі і мастацтве—проці дазволенага і устаноўленага, ў палітыцы—проці суровых формаў людзкага прыгону. Апошнія настроі выліваюцца у цэлы рад паўстаньняў па ўсёй Эўропе, пачынаючы ад паўстаньня ў Англіі 1381 г. і канчаючы „Сялянскай вайною“ 1525 г. Зьяўляецца вучэньне аб самацэннасьці чалавека, яўляецца новы сьвяты — Францішак з Асізіі, котры кажа ў праціўнасьць офіцыяльным перакананьням, што сутнасьць чалавека і яго імкненьня ня грэшны і паскудны, а добры і сьветлы, што ня трэба ланцугоў пакуты, што жыцьцё павінна быць радасным і прыгожым.

Адраджэнскі протэст ня зьдзеісьніўся да канца дзеля сапсаванасьці эўрапэйца. Яму ізноў захацелася цьвёрдай формы, ён

не пазнаў яшчэ, што кожная гэткая форма-ланцуг для жыцьця. Зноў ён зьвярт ецца да клясычнай формы, і будзе па яе падставе ложка-клясычнага мастацтва, асьвету і мораль да новага протэсту—Францускай Рэвалюцыі, ня ўцяміўшы таго, што старое аджыло, спархнела, што нельга живога ўкладаць ў труну аджыўшага. На вогнішчах, запаленых рукой Кальвіна, гіне протэстуючы дух протэстанскіх рэлігіяў; яны, паўсталыя з абурэньня проці няжывой літары, хаваюцца ў плашч догмату і формы. Зноў усё, як быццам, замірае да новага спалоху.

Усход спазьніўся блізка на два вякі. І ў Маскве вынікае протэст проці душгубчай формы і разьліваецца Смутным Часам, рэлігійным расколам, разінаўскім паўстаньнем. Там справа не даходзіць ні да якіх вынікаў, бо протэст ня вылупляецца далей анархічных выпадаў. Заместа шуканьня іншых формаў, усход, с усею сваею скрайнасьцю, адмаўляецца ад іх і, ясна, што жыцьцё, якое ня можа ні момэнту абыйсьціся бяз формы—перамагае.

* * *

Можа гэтае зацьверджаньне гучыць крыху абстрактна, але зусім зразумела, што немаль, ўся жыцьцёвая нядоля мае

сваёй падставай неадпаведнасьць жыцьцёвага зьместу тым формам, у якія ён уложаны. Усе няшчасьці, як індывідуальныя, так і соцыяльныя залежаць якраз ад таго, што формы жыцьця заместа таго, каб служыць чалавеку, маюць сілу валадаць над ім, сціскаючы і затрымліваючы яго духоўныя імкненьні.

Формы жыцьця нам не накідаюцца, мы самі творым іх, мы самі, ў часе патрэбы, нядзявалі нашы ланцугі, але тады яны былі неабходнымі: стварылі сямью, гаспадарства, суд, касьцёл, партыю; гэта стварылі мы самі; шмат чаго ўжо сціскае, душыць нашу вольнасьць, але створаныя формы маюць сілу вялікай жыцьцёвасьці. Заместа таго, каб служыць чалавеку ў яго жыцьцёвых патрэбах, форма сядзе яму на шыю, пачынае кіраваць чалавекам, заціскаючы сваёй уладай праўдзівае чалавечае жыцьцё.

Змаганьне духу проціў запанеўшай формы становіць зьмест жыцьця й яго нядолю; патрэбна лючыся, зьменная, заўсёды адпаведная жыцьцёвым праявам форма, але гэтага—няма.

Форма—вынік чалавечай творчасьці, а чалавек творыць заўсёды кахаючы, ён любіць дзіця свае творчасьці, жадае яму вечнага істнаваньня: ў гэтым—першая пад-

става жыцьцёвасьці і сілы формы. Моральны закон, абычаёвае права, ў творчасьці якога прымае чын, амаль што ўвесь народ, заўсёды мае ад'знаку боскасьці. Творацца легэнды і казкі, што Бог сходзіў на зямлю і даў людзям гэты закон. Першы людзкі моральны кодэкс—Дзесяць заповедзяў—прышоў з маланкаю і грамніцамі ад самага Бога, каторы ў хмарах сходзіў на гару Сінай. Так, ад'знакаю боскага натхнення народа надзяляе кожную абычаёвую форму. У гэтым яе сіла, магчымасьць валадаць людцамі, гвалтаваць іх, калі форма навет страціць свой сэнс, і запатрабуецца новае.

Другая падстава жыцьцёвасьці і сілы формы—карысьць. Калі чалавеку, або грамадзе існуючай форма здаецца карыснай, тады заўсёды эгоістычныя мэты аздабляюцца існуючай формай. Так, формай карысьцёлу карысталася духавенства. Ідэя хрысьціянскай любасьці прыкрывала самыя дрэнныя карысныя замеры: «Хто дарыць цэркві—таму вечнае спасеньне, хто адніме ад другога і дасьць цэркві—так сама спасеньне душы, а хто аднімае ад цэрквы, таму — пракленства і вечныя мукі». Так духавенства ўсходняе і заходняе карысталася прыхільнасьцю народу да хрысьціянства, каб павялічваць свой маёнтак. У

свой час ідэя гаспадарства зрабілася канечнай, неабходнай: яе зрэалізавалі ў пэўных формах. Цяпер-жа невялікія кучкі буржуазіі, шляхэцтва ці палітычных бадзякаў напінаюць горла ад каханья да бацькаўшчыны. Справа ў тым, што форма сучаснага гаспадарства з яго паліцыяй, прымусам і турмамі запыўняе ўдачу іх цёмных справаў, і пратэст проціў вяльможнага машэнтва раўняецца да здрады бацькаўшчыны і бяз літасьці караецца. У парывах соцыяльнага натхненьня родзяцца палітычныя партыі, а праз колькі гадоў, бачыш, жменька здольных хлапцоў круціць чалавечыя галовы, а разам не запамінае і аб сваёй кішэні.

Чым слабей разьвіта духовасьць чалавека, тым большую вагу пабірае форма: звычай, догмат, дактрына, незразумелы лёзунг. Добра ведама сіла абычаёвага права ў сялянскіх масах, фанатычная рэлігіянасьць у цёмных малаасьвечаных народаў, іх прыхільнасьць да патаемных рэлігійных формулаў у незразумелай мове. На нашых вачох вырастала дзіўная сіла палітычных лёзунгаў, так сама незразумелых, а часам, і пазбаўленых зьместу, характару, як самага рэакцыйнага, так і ультра-радыкальнага, якія маса сустрачала дружнымі воплескамі.

Чым душа цямней, тым панаваньне
 Формулы непадзельней. Наканчатая форма
 перакручваецца ў старажытнага малоха,
 ў вогненнае жарало каторага маткі кідалі
 сваіх дзяцей. Сколькі малохаў захавалася
 да нашага часу? Сколькі ім прынесена не-
 зразумелых, непатрэбных ахвяр. Псыхічная
 прыхільнасьць масы, спрытная агітацыя—і
 зноў вантроба малохаў жрэ лепшыя сьвет-
 лыя, маладыя сілы чалавецтва, пеўныя у
 тым, што яны гінуць за лепшыя ідэі чала-
 вецтва, што яны прыносяць сваё жыцьцё
 на аўтар агульна-сьветавай праўды.

* * *

Валаданьне формы над жыцьцём на-
 кладае на яго сваю пячатку: забірае сілу
 патрэба нярухомасьці і спакою. Заўсёд-
 насьць і цьвёрдасьць робіцца душы прыем-
 най і неабходнай, як патрэба хадзіць па
 цьвёрдай зямлі, а не па вульканічным
 грунце.

І вось большасьць эўропэйскага гра-
 мадзянства набывае ідэялёгію, якую можна
 назваць — духавым мяшчанствам. Яно ня
 лічыцца са зьменнасьцю, вечнай цякучасьцю
 жыцьця; вечная патрэба зьмяняцца, шукаць
 новага—надта марудная і клапатлівая праца.
 Адсюль выпывае прыхільнасьць да рознага
 роду аўторытэтаў, пашана да пісаных за-

конаў і констытуцыяў, зацьверджаньне доктрын, устаноўленаў моралі; паважаньне сваіх і чужых „цвёрдых“ перакананьяў, здольнасьці чалавека пасьвяціць ім сваё жыцьцё, ня гледзячы на тое, ці адпавядаюць яны яго ўнутранаму перакананню, ці не: ўсё гэта ня робіць клопату ў кожным выпадку думаць, як трэба рабіць, зьвяртацца да ўласнага сумленьня.

Культура духовага мяшчанства выгадала дзье сапраўдныя сілы: моду і дысцыпліну. Мода моцна трымае жыцьцё ў сваёй уладзе: яе дыктатура пачынаецца ад выгляду вопраткі і канчаецца на перакананьях чалавека. Мода прымушае яго падпарадкавацца яе ўказам, угрунтаваўшыся ў самым сэрцы чалавека. Ён пачынае сароміцца свае вопраткі папярэдняга сэзону, баіцца паказацца адсталым ў сваіх перакананьях: рэлігійных, палітычных, філёзофскіх. Мода стварае псыхоз на кіданьне ў пратэстанства, вяртаньне на старую веру, прымушаючы кожны раз чалавека заставацца ортодоксам. Мода прымушае быць соцыялістым, ці роялістым, гледзячы па настрою масы. Працівіцца модзе—небясьпечна, за гэта можна страціць галаву. Толькі адзінкі, вышэйшыя за масы, адважваюцца, ў часы рэвалюцыяў і, наогул, масавага псыхозу, заставацца самі сабой.

Ці-ж можна было рызыкаваць пры трэцяй Імпэрыі быць камуністам, а пры камуні-прыхільнікам імпэрыі?

Калі не памагае мода, на сцэну выплывае дысцыпліна. Апошняя павінна бара-ніць выпрацаваных ідэалаў, берагчы існую-чыя падставы жыцця. Дысцыпліна, вельмі паважаная праз грамадзянства, гэта—здольнасьць пераламаць сябе і маўчаць, прымаючы тое, проці чаго дух пратэстуе, з чым сумленьне не згаджаецца. Дысцып-ліна пранікае ўсе куткі жыцця; яна бы-вае: рэлігійная, грамадзянская, партыйная, моральная, навуковая; ў кожным разе за-бараняе чалавеку рабіць па яго ўласнаму сумленьню, а толькі па выпрацаванай фор-ме. Гэта—ланцугі, каторымі сьвядома апу-таны чалавек, каб ён сядзеў ціха і ня рыпаўся.

Здаваленьне існуючым і сабой асаб-ліва характэрызуе духовае мяшчанства, адсюль выплывае інэрцыя і непатрэба ў зьмене старога новым. Заўсёды самае імкненьне да такой зьмены разглядаецца, як праступак, годны кары. Ад духовага мяшчанства не ратуе ні нацыянальнасьць, ні рэлігія, ні кляса, ні партыя, ні прафэсія.

Як толькі ідэя хаваецца ў драўля-насьць формы, няма ратунку, яна трухля-вее, зьнікае. Паглядзеце, што зрабілася з

хрысьціянствам і яго кірункамі, калі яно прыняло форму цэрквы. Дух яго зьнік, яго няма ў сучасных мураваных сьвятынях. Дух нацыянальны заўсёды мацнейшы і чысьцейшы ў народаў прыгнечаных. Разам з пачаткам рэалізацыі ўласнай гаспадарсьцвеннасьці, з яе ўціскам, нацыянальны дух прыніжаецца або і зусім гіне (прыклад Расеі, Польшчы).

Здавалася, што соцыялістычны, рэвалюцыйны рух вольны ад духовага мяшчанства. Жыцьцё даводзіць, што—не, што самая рэвалюцыйная ідэя, зрэалізаваная формулай, памірае ў сваёй сутнасьці, траціць сваю жыцьцёвасьць. Прыхільнасьць да пісаных праграмаў, зацьверджаных доктрын і лёзунгаў так моцна навет у рэвалюцыйнаэраў, што яны зараз-жа накідаюць жыцьцю свае формулы і заместа таго, каб яго разьвіваць, мардуюць яго, зачараваныя гукам знаёмых лёзунгаў, ня бачачы, што ў труне формул калісь сьвятыя ідэі змарнелі, сплясьнелі, што час прайшоў і вымагае новай творчаьці.

Духовае мяшчанства было заўсёды, дзе заховаваліся сьвятыя традыцыі, сьвятыя асобы, рэчы і ідэі, прымусовае здаваленьне істнуючым, быццам „ўсе добра, лепей ня трэба“, — а ўсе гэта было адвеку. У нашы часы такі духовы сьвета-

гляд зрабіўся, блізка што, агульным. Вольная творчасць уцякла ў навуковыя кабінэты і студыі, а жыцьцё цалком аддана ў працу форм для самых формаў. Запраўды, што робяць нашы парламэнты, урады, суды, цэрквы, партыі, як не ўганяюць жыцьцё ў труну формаў? І якім чынам ідзе сама праца? — Характэрным зьявішчам Эўропы зьяўляецца канцэлярыя, Праца яе сьціснута статутамі, інструкцыямі, палажэньнямі, і гэтай-жа самай стравай яна трактуе тых, хто да канцэлярыі зьвернецца. Уціснуць жыцьцё ў формулу — вось яе заданьне. І з гэтым спраўляецца вельмі шчыра. Трэба прызнаць, што ня толькі ўрады ужываюць канцэлярыю; яе дух прабіваецца туды, дзе павінна была-б працаваць творчая сіла: ў перадавыя партыі, профэсыянальныя саюзы, каапэратывы. Дух зьмярцьвеласьці вісіць над ўсёй грамадзянскай працай.

* * *

Час пераканацца, што няма формаў унівэрсальных, формаў, абхопліваючых усе жыцьцё і яму адпаведных. Не затрымалася чалавечае сумленьне ні на аднэй форме, цудоўны цяг імкне яго далей, вышэй. Упалі ўсе формы, якія хацелі панаваць над чалавекам, бо ня можна з чыстым сумленьнем пасьвячаць ім свае душы. Ляжаць

разьбітыя і растрэсканыя каля ног чалавека малох рэлігіі, гаспадарства, пісанай моралі і яшчэ, і яшчэ.

Ня мёртвыя формы, а сам чалавек — гаспадар свайго жыцця. Ён творыць усе формы жыцця, яны залежны ад чалавека, а не чалавек мусіць заставацца пад мёртвай уладай струхлеўшых формаў: рэлігіі, моралі, законаў, агульных зданьяў. Час зразумець, што жыццё кіруець формамі, а не наадварот, што сам чалавек, яго вялікая, родная сонечным косам душа, яе натуральныя імкненні да сьвятла, характа, праўды — зьмест жыцця, што ў праўдзівым незалалежным жыцці няма месца ні ідэалам, ні ахвярам.

Трэба памятаць, што жыццё цячэ, што душа чалавека не стаіць, што чалавек павінен укладаць сваё жыццё так, як яно разьвіваецца і ліецца. Нажаль, гэта — незразумела і нячутна. Гэтае права гвалцяць і над ім зьдзекуюцца ад часоў, калі палалі жывыя вогнішчы Нэрона і сьв. інквізыцыі і да нашых часоў кулямёту і гумовай палкі.

У абодвух культурах Эўропы над жыццём зьдзекуецца форма: ў адной — моноліт, у другой — рассыпаная ў крышталы. Бальзамаваць-жа можна ня жывых, а толькі трупы. Прырода нам даводзіць,

што еднасьць формы і сутнасьці — неабходная умова жыцьця. Форма павінна быць, без яе жывое ня можа абысьціся. Толькі бесканечнае, вечнае ня мае формы. У форме — сутнасьць матар'яльнага жыцьця. А яно ліецца, як рака, зьмяняецца, як косы сонца ў каплях расы. Чалавечая душа — такая-ж капелька, іграючая кветкамі косаў. Трэба-ж ня сьціскаць, не хаваць футлярамі гэтай ігры, трэба даць поўную магчымасьць зіхацець нялічаным багацьцем фарбаў. У гэтым сэнс жыцьця і яго хараство.

У прытарнаваньні формаў жыцьця да гэтай зьменнасьці, ліючасьці, ў шуканьні формаў жыцьця элястычных, цякучых, зьменных — зьмест будучыны, зьмест індывідуальнага і соцыяльнага ідэалу.

III.

Творчасьць, як жыцьцёвая падстава. — Творчасьць, як космічная сіла. — Сучасная палітычная чынасьць не запэўняе соцыяльнай творчасьці. — Незалежніцкае імкненьне. — „Усё існуючае — разумна“... — „Усё існуючае — неразумна“... — „Усё існуючае — творча“.

Да нашай пары мэтай выхаваньня было — навучыць жыцьцю: гэта знача, даць чалавеку гатовыя шаблёны, як іравацца ў тых, ці іншых выпадках. Выхаваньне

імкнула, каб выпрацаваць у чалавеку пашану да прызнаных праўд, каб імі кіравалася чалавечае сумленьне. Істнавала і істнуе перакананьне, што ёсьць нейкі філёзофскі камень, які памагае на ўсіх шляхах і сьцежках.

І вось, што выпрацавалі такія зданьні: таннае самаздаваленьне, духовае мяшчанства, стаячае балота, адсутнасьць творчасці. Праўда, трудней кожную часіну тварыць, чым ужываць гатовае, лягчэй здаваляцца зацьверджаным прыкладам, чым шукаць адпаведнейшага, але характэрна і шчасьце жыцьця якраз залежаць ад таго, ці прытарнаваны да яго, ці адпавядаюць яму формы, ў якія жыцьцё ўкладаецца. Тут ня можа быць нічога гатовага, навучанага, зацьверджанага. Тут не падойдуць старыя шаблёны, бо яны зрабляцца толькі гвалтоўнымі, непатрэбнымі і цяжкімі.

Сапраўднай падставай жыцьця можа быць толькі творчасць. Творчасць на кожным кроку: у штодзённай працы, ў сямейных адносінах, ў грамадзянскім руху. Толькі тады жыцьця ня будзе сьціскаць форма, і чалавек здаволіць сваё прыроднае імкненьне быць тварцом. Цяпер жыцьцё поўна нядолі, бо мы ня ўмеем быць тварцамі. Мы робім з нашага жыцьця нямілую ні сабе, ні каму іншаму турму, і нярухо-

мы, нятворчы дух пануе ў нашай панурай штодзеннасьці. Нятворчыя рабы, мы лёгка схіляемся прад кожным ідалам формай. Толькі невялічкая частка людзей хочуць быць сапраўднымі творцамі, ды заказаны ім творчыя шляхі ў абшары грамадзянскай і асабістай штодзеннасьці, і ўся іх творчая энэргія кіруецца ў вольныя даліны мастацтва і навукі.

Сапраўды, што такое — мастацтва? Гэта, — перш-на-перш, тварэньне чыстай формы, безканечнае, невычарпанае тварэньне. Чым вышэй мастацтва, тым ясьней ў ім самастойнае шуканьне і стварэньне формы. Зьмест усё болей адрываецца ад жыцьця, абасабляецца. Літэратура пераходзіць у музыку, малярства, ў скульптуру; і ў музыцы гук пачынае жыць самастойным жыцьцём; нас цікавіць гармонія гукаў ў тэй форме, якую яны прымаюць ў музычным творы. У скульптуры асобную значнасьць мае цела, маса, каторая пад рукой мастака пачынае жыць уласнай гармоніяй, якой няма ў сапраўдным жыцьці.

Праўда, такой гармоніі паміж зьместам і формай у жыцьці няма, і мастацтва нам дае толькі прыклад таго творчага жыцьця, якое павінны тварыць і людзі.

Што мы далей бачым у мастацтве. Ці яно калі-небудзь здаволена, ці ма-

стак калі-небудзь схінае галаву перад споўненым творам, ці пакланяецца ён створанай форме. — Не!...

Твор скончаны, душа выявілася... і далей, далей бязупынна, бяз устанку. Для мастака няма такога, самаздаваленьня. Калі душа вылілася ў адным абразе, яна ўжо перарастае яго, шукае ў глыбіні свае сонечнае істоты яшчэ глыбейшага, яшчэ адпаведнейшага сваёй нутранай праўдзе. Дзеля гэтага мастацтва ня мае свайго канону, ня мае зацьверджаных шляхаў, абразкоў. Калі мастацтва ўступае на гэты шлях, яно гіне: так было з усімі прыкладамі мастацкага акадэмізму. Апошні, як прызнаньне азначаных шляхоў мастацтва і нейкіх абавязкавых абразкоў, душыць вольны творчы дух, і, ня творачы нічога новага, нарэшце, гіне ўва ўласным соку.

Вось як рашае пытаньне аб цякучасьці жывой чалавечай душы і прытарнаваньні да яе формы — вышэйшая чалавечая парода, найболей сумленная парода творцаў: бязустаннай творчасьцю, адсутнасьцю самаздаваленьня, вечным шуканьнем, вечным імкненьнем далей, у глыбіню жыцьця.

Вось і мы ў нашым штодзённым жыцьці павінны стаць такімі тварцамі. Зьдзейсьнілі адну форму жыцьця, а ўжо ў глыбіні душы хаваецца новае; яшчэ смутнае і ня-

выразнае, а ўжо недаваленьне, што дрэнна і тое й гэтае. Ня глушэце такога недаваленьня і сапраўды ня „ўсё існуючае—разумна“, верце голасу вашага сумленьня, жаданьню зьмяніць, палепшыць жыцьцё. Разумней паляпшаць паступова, кожны дзень, слухаючы голасу сумленьня, чым ў гаротныя часы рэвалюцыяў ня быць ў сілах стрымліваць голасу помсты і крыўды.

Хай ня будзе для чалавека нічога нярухамога, сьвятога: ні дактрын, хаваючых усё жыцьцё ў труну выразнай формы, ні зацьверджанай моралі на кожны дзень і гадзіну, на кожнае ўздыханьне. Хай ня будзе срогіх дырэктываў, падстава якіх незразумела і далёка пачуцьцю. Хай ня будзе „чалавекаў у футлярах“, прыбраных золатам, з важнымі мінамі, і пустых у сярэдзіне, як тыя „гробы павапленыя“. Бо ўсё гэта затрымлівае жыцьцё, пазбаўляе яго творчасьці. Хай гучыць у сэрцы кожнага старое, як сьвет, і, як ён, праўдзівае:

„Ўсё рушыцца, ўсе цячэ, нельга два разы плёхнуцца ў адну раку“.

* * *

Душа чалавечая, што прыходзіць у сьвет падзівіцца з яго хараства, што прыходзіць адзін раз у сьвет, ні да каго

падобная і адзіная на сваім шляху і назаўсёды выходзіць з матар'яльнага жыцця, такая душа чалавечая павінна чуць сваё права жыць і тварыць, як кажа яе сумленьне. Ніхто іншы ня створыць душы, не заменіць ніводнага дня, ніводнай часіны яе самастойнага, самацэннага жыцця. Чалавечая душа, што прышла ў сьвет адбіць радасьць ігры жыццявых косаў, нападца іх цяплом і ласкай, павінна развярнуць усю моц свае творчасьці, каб зьліцца ў творчым тэмпе сусьветнага дыханьня, сусьветнай гармоніі, прысутнасьць якой адчувалі зорныя душы піфагарэйцаў, каб потым у жыццявым стамленьні схіліцца ўзноў на ўлоньне вялікай Маткі-Матэры, Маткі-нявыразнасьці, Маткі-непачатасьці, поўнай сілы і моцы, поўнай смутку і нераджонага жыцця.

Матка-Матэрыя—падстава ўсяго існуючага. У ёй зліты ўсе сілы: варожыя і кахаючыя, творчыя і руйнуючыя, але самая яна — нявыразнасьць, незразумеласьць, — толькі магчымасьць тварыць, а не самая творчасць. Яна — аснова жыцця.. Як старавечны бог Ксенафана — камяк гразі, дзе зьмешаны вада і зямля, паветра і агонь — у нявыразнасьці, толькі ў магчымасьці і жаданьні радзіцца, стварыцца. Поўна Яна смутку, поўна галасоў неясных,

быццам шапаценьне нераспушчанага лісьця, лепету нерадзіўшыхся дзяцей і зьвяркоў: быццам сокі жыцьця бродзяць, шукаючы сьвету, чакаючы свайго нараджэньня.

Вось адхіляецца прадвечны туман, быццам хмары нараджаюцца, быццам тоненькія цуркі цягнуцца ўвыш, угару... родзіцца першы нагад на жыцьцё: падзяляецца сьвет і нявыразнасьць змроку..., але яшчэ няма самага жыцьця, няма творчасці. А калі зазіхаціць першая маланка, шырокай бліскучай і стужкай, злучаючы высокія, быццам пазбаўленыя цяжкасьці, хмары і цёмнае, чорнае, нявыразнае ўлоньне Маці-Матэрыі, загрымяць граміцы, патрасаючы выразным грукатам прадвечную безгалоснасьць, гэта—прачхнуўся, вышаўшы з лана Маці, адвечны Купала, гэта яго павіншаваньне сваёй матцы, гэта—першая ласка сваёй жонцы. І ў стамленьні заваяўшага цяпла, дажджу і сьвету пруць ўзвыш яшчэ ў зыбаньні дажыцьцявога туману першыя расьціны, каторым жыцьцё дае Матка-Матэрыя і благаслаўляе прыгожай формай і хараством Бацька-Купала, жыватворны дух, жыватворная форма... Вось адвечная гармонія паміж нявыразнасьцю-матэрыяй, істотай усяго жывога, з творчым духам, каторы дае ўсяму жывому форму.

І мы — з лана Маткі-Матэрыі з веч-

ным творчым духам агнявога Купалы, прыходзім у сьвет, каб тварыць формы, каб з мацярынскай нявыразнасьці стварыць нешта „па свайму образу і падобію“, па образу нашай праменнай душы. Хай-жа тое, што мы творым ня робіцца нашымі багамі, бо мы яго творым, а не яно нас.

* * *

Калі асобная адзінка можа знайсці свой індывідуальны ратунак у мастацкай, або навуковай творчасці, дык у сфэры соцыяльнай справа стаіць не так проста. Соцыяльная творчасць затрымліваецца і робіцца блізка, што немагчымай з дзвёх прычын: першае, што некаторымі соцыяльнымі формамі карыстаюцца валадаючыя класы і штучна затрымліваюць іх разьвіццё, а другое, што ўмовы соцыяльнай творчасці вымагаюць болей спрыяючых абставін, чымся для творчасці індывідуальнай. Нельга зразумець такой магчымасці, каб учарайшы раб зрабіўся незалежным гаспадаром свайго жыцця, каб учарайшыя падмятальшчыкі вуліц апыніліся вольнымі мастакамі. Дужа цяжка выхаваць у кожнай адзінцы імкненьне да агульнай творчасці, зразуменьне неабходнасьці ісьці наперад, а не здаваляцца існуючым.

Дзеля гэтага да нашых часоў соцы-

яльная творчасьць мас ідзе не бязупынна, а скокамі. Творчасьць мас павінна перамагчы інэрцыю зацікаўленых клясаў, і заўсёды толькі праз пераварот і рэвалюцыю масы ідуць да соцыяльнай творчасьці. Такі шлях — ненормальны, негарманічны і неэканомны ў страце чалавечай сілы. Масы павінны мець сталую магчымасьць творчасьці, але ў сучаснасьці такой магчымасьці нельга дасягнуць. Блізкая мінуўшчына вучыць нас, што адных рэвалюцыяў яшчэ далёка недаволі. Запэўніць творчасьць соцыяльную можа толькі творчая адзінка, маса творчых асоб. Творчасьць мас грунтуецца на творчасьці адзінак. Прыклад Расеі кажа нам, што рэвалюцыя бяз індывідуальнае творчасьці—толькі вялікая смута бяз канца і прасьвету.

Выходзіць нейкі зачарованы круг: для соцыяльнай творчасьці павінна быць творчая адзінка, але ўзгадаваньне гэтай адзінкі ў значнай частцы залежыць ад разьвіцьця соцыяльнай творчасьці.

Нажаль усё тое, што цяпер робіцца ў грамадзянскім жыцьці, якое мае свой найбольш інтэнсыўны выраз у палітычнай працы, вельмі далёка ад дасягненьня соцыяльнай творчасьці, ад узгадаваньня творчай адзінкі. Сучаснае грамадзянства, разьбітае на клясы, хоча зьдзейсьніць свой

соцыяльны ідэал палітычным шляхам, г. з. захапіўшы ў свае рукі ўладу, або маючы на яе значны ўплыў. Грунтуючыся на нейкай клясе, кожная партыя мусіць правадзіць думкі, карысныя для гэтае клясы. Партыя заўсёды кажа аб „рэальнай палітыцы», аб тым, што ў палітыцы няма сэнтымэнтаў, кажа аб канечнасьці „заднаважанья“ інтарэсаў па іх сапраўднай грамадзянскай вазе. Гэта знача, што справа заўсёды канчаецца тым, што чыя „вага“— большая, ў каго матар’яльная сіла—вялікая, той усім і круціць. Праўда, кожная партыя мае харошую праграму, якая пачынаецца словамі аб дабры ўсяго народу, дзе спамінаецца аб лепшых чалавечых ідэалах, але аб істоце харошых слоў трэба разважаць па дзеле.

Напрыклад, Белурусі прышлося практычна пазнаёміцца з рознымі палітычнымі ўплывамі. Што-ж можна сказаць аб партыях дэмакратычных. Перш-на-перш, неадпаведнасьць харошых слоў і дзела, ўкарай выяўляецца клясавая прагавітасьць і ўсёдушчае, гвалцянае, сьціскаючае ў сваіх ланцугох, духовае мяшчанства, аб якім казалі вышэй. Направер, калі выяўляюцца вынікі «рэальнай палітыкі», дык з-пад штандару з харошымі словамі „вольныя з вольнымі, роўныя з роўнымі“ выглядае прагавіты твар

шляхціца. І гэта зразумела, бо пры палітыцы рэальнай і дэмакратычнай, якая ня хоча лавіць жураўлёў ў небе, заўсёды ідзе аб скурных клясавых інтарэсах, аб скарыстаньні абавязкавага, прымусовага стану рэчаў у гаспадарстве. Тут нельга думаць аб магчымасьці соцыяльнай творчасці.

Няздольнасьць соцыяльнай працы ў палітычнай форме датычыцца ўсіх партыяў, стоячых на клясавым грунце. Карысна—клясавая адзнака характарызуе ня толькі буржуазна-дэмакратычныя партыі, але й соцыялістычныя. Прызнаць палітычную нездольнасьць соцыялізму тым горай, што да апошніх часоў соцыялізм быў адзінай касулькаю, адзінай надзеяй на магчымасьць лепшай будучыны *). Соцыялістычныя мучанікі сваёй крывёй, сваім бязрадасным, ахвярным жыцьцём без сьвятла і асабістага шчасьця рабілі, здавалася, фундамент сонечнай будучыны. Пачаткавы соцыялізм Р. Оўэна, Ш. Фур'е, С-Сімона, які звалі, утопічным, вязаў духоўныя сувязі са ўсімі лепшымі барцамі за чалавецтва—пер-

*) Шмат якія індывідуальныя вывады аўтара наўрад ці могуць застацца без усялякай дыскусіі. Аднак, з прычыны браку спецыяльнай беларускай літэратуры, мы ня можам ня даць аўтору поўнай свабоды выказацца так, ці йначай па тых пытаннях, на якія мы маем іншы пагляд. Рэд. „Н. Д.“

шымі хрысьціянамі, гуманістамі... На іх штандарах стаяла: шчасьце ўсіх, шчасьце адзінкі. Так яшчэ Піліп Фор у ноч перада лютавым паўстаньнем парыскага пролетарыяту (1848 г.), ня ведаючы аб дактрыне Маркса, што шлях соцыялізму ідзе праз захапленьне палітычнай улады соцыялістычным пролетарыятам, але чуючы моцна сваю сувязь з тым Першым, што алавясьціў ўва-скрасеньне праменнай чалавечнай душы над цёмраю і сьмерцю жыцьця, пісаў так: „Божа, даруй нам тое, што мы ня можам ісьці па Твайму шляху мучаніцтва, а ста-нем заўтра на крываваю барацьбу.

І шмат паўстаўшых сталі сапраўднымі мучанікамі. На крывавым шляху соцыялістычнага мучаніцтва лятуцелі не аб за-хапленьні ўлады, не аб дыктатуры штыха і кулямёта, а аб званьненьні чалавечага духу, аб праменнасьці жыцьця для ўсіх зьнява-жаных і пакрыўджаных.

Так было да тэй пары, пакуль соцыялісты не пашлі на палітычную працу ў буржуазным, клясавым гаспадарстве. Пачы-наючы ад Маркса, згасьлі вялікія жадань-ні і лятункі аб вольным чалавеку. Заме-ста „утопіяў“ высунулася „навучная“ ідэя захапленьня палітычнага апарату, каб сіл-ком вясьці масы ў соцыялістычны рай. Нат-хнёнасьць соцыялізму зьнікла, замянілася

пустой, буржуазнага характару, крывагорнай дактрынаю: Маркс спусьціў соцыялізм з „утапічнага неба“ ўроўнь звычайнай дэмакратычнай партыі, якая марыць аб захапленні ўлады, зьмяніўшы сьвятую справу чалавечага вызваленьня на дасягненьне клясавай перамогі. Праўда, трэба ўзяць пад увагу, што тут ідзе аб клясе прыгнечанай, абрабаванай; але кожны, хто ведае сучасныя адносіны, павінен прызнаць, што з учарайшняга раба, выходзіць найлепшы рабаўладца. Знача, справа ня ў тым, хто будзе каваць кайданы, а хто будзе насіць іх, справа ў тым, каб зусім спыніць няволю. Марксістыя адкажуць, што ў ідэале захапленьня ўлады і дыктатуры ёсьць адсутнасьць прыгнечаных, бо ўладаром павінны быць усе прыгнечаныя, усе працуючыя. Направер выходзіць ня так. Як толькі выяўляецца элемэнт улады, яна заўсёды застанеца ў руках невялікай групы: такая ўжо істота ўлады. Марксізм лічыць магчымым даць уладу толькі пролетарыату, ну, а сялянства павінна цярпець яго хоць і „працоўную“ дыктатуру. Знача, ўжо рабы і ўладары ёсьць; і прыклад камуністычнага досьледу Расеі сьведчыць, што працоўныя ўладары могуць быць вельмі жорсткі і несправядлівы да сваіх працуючых рабоў.

Сур'ёзна казаць аб розьніцы паміж соцыялізмам і камунізмам, ведама, ня можна, бо ў іх адзін слуп—марксізм і дактрына захапленьня ўлады. Тое, што робяць маскоўскія камуністыя, у належа-чых абставінах паўтарылі-б і варшаўскія соцыялістыя. Розьніца толькі ў тым, што соцыялістыя—болей практычныя рэалістыя, а камуністыя-романтыкі не бяз дзіцячай самапеўнасьці. Але як адзін, так і другі кірунак жадае зьдзейсьніць дыктатуру пра-летарыяту, абмінаючы другія бязумоўна працоўныя клясы, бо аб апошніх марксізм заўсёды кажа з вялікім тактычным рэвэ-рансам.

Есьць яшчэ грамадзкія кірункі, якія завуць сябе соцыялістымі, але з марксізмам супольнага маюць або мала, або воража да яго настроены. Гэта тыя, што прызналі спадчыну „утопічнага“ соцыялізму: на за-хадзе — хрысьціянскія соцыялістыя, на ўсходзе—народнікі (палітычны іх выраз—эс-эры). Беларускія рэвалюцыённыя соцы-ялістыя (быўшыя с.-р.), маючыя свае кара-ні ў народніцтве моцна адхіліліся ў бок марксізму. Што гэта—наплывовае, ці істот-нае—таксама будучына. Гэтыя кірункі со-цыялізму болей чулыя да справы агульна-чалавечага адраджэньня, „вераць у неаб-ходнасць творчай чалавечай адзінкі, меней

апіраюцца на клясавы грунт, але практычна.. як кожная сэкта былі абхоплены духовам мяшчанстам, застылі ў пакланенні дактрынам і аўторытэтам і меней дасягнулі, чымся іх спрытныя колегі. Але трэба прызнаць, што гэты немарксіцкі соцыялізм мае жывыя карані ў грунце жыцця і зьмярцьвеў толькі з за свайго сэктантства, вузкасьці, духовага мяшчанства, каторае пашкодзіла яму выйсьці на шырокі шлях.

Так ня здолелі актыўныя палітычныя партыі развязаць справу вольнай творчай асобы і соцыяльнай творчасці, бо ў ідэале кожнай быў ланцуг, прымус, дыктатура, як для іншых, так і на саміх сябе. Сучасныя партыйна-клясавыя групы і ўрады, што апіраюцца на такія групы, скончылі поўным банкруцтвам. Сваймі сіламі, ня грунтуючыся на ўсёй грамадзянскай працоўнай масе, а толькі баючыся і асьцярагаючыся яе, яны ня здолелі зьдзейсьніць тых лёзунгаў, якія так шчодро абяцалі сваім народам. Усе дэмакратычныя вольнасьці здратованы дэмакратычнымі ўрадамі, соцыялістычны ідэал зусім далёкі ад зьдзейсьнення ўрадамі, якія завуць сябе соцыялістычнымі. Ніхто з сучасных сьвядомых грамадзян, калі ён не адтрымлівае значнай урадавай падмогі, шчыра ня пойдзе бараці афіцыйных перакананьняў, ніхто ня

пойдзе паміраць за гукі дэмакратычнай марсэльезы ці соцыялістычнага інтэрнацыяналу. Так тыя, што пачыналі шумлівай палітычнай бутафорыяй, вывярнулі шубу шэрсцю ўверх. Іх сучасная, гінучая сіла апіраецца, пакуль, на народнай цемнаце і несвядомасці, на прыхільнасці да гучных, незразумелых формул-заклінаньняў.

* * *

У апошнія гады беларусы практычна пазнаёміліся, амаль, што з усімі кірункамі палітычнай думкі, і хто-б да нас ні прыходзіў, ніхто не папытаў наш працоўны, сялянскі народ, ці таго ён хоча; ніхто не зацікавіўся, а як-жа ён надумаў пабудаваць сваё жыццё. Навет магчымасці голасна гаварыць, ці тарнуецца тое, што нам прапануюць няпрошаныя госьці, ня было дано беларускаму народу. Лёзунгі захацелі жыць і даводзілі сваю жыццёвасць сілай пагрозы расстрэлу, катаваньнем гумовай палкай, зьдзекам над кожнай праявай свядомых адносін да свайго зьместу. Толькі засьценкі ўсходу і захаду могуць пасьведчыць колькі чалавечых ахвяр прынясла Беларусь за самае маленькае імкненьне быць сама сабой. Трудна ў такіх абставінах казаць аб соцыяльнай творчасці, калі да нас прыходзілі з гатовымі формуламі і прымушалі супакоіцца на

такім пракруставым ложы. Казаць аб соцыяльнай творчасьці ў нашым становішчы, гэта — казаць няпрыстойныя анекдоты ў доме мерцьвяка.

А жыцьцё цячэ. Можна з пеўнасьцю сьцьвердзіць, што ўжо ўсё тое, з чым прышлі да народу нечаканыя апякуны, ўсё гэта ўжо спаракнела і зусім нягожа да жывога. Бо галоўнай умовы грамадзянскага жыцьця — магчымасьці тварыць — мы ня маем.

Перажытае і тыя акалічнасьці, якія мы наглядаем навакол сябе, кажуць нам, што *запеўніць магчымасьць грамадзянскай творчасьці мы можам толькі ў разе адсутнасьці перш-на-перш чужынскага прымусу*. З гэтага выплывае падстава да неабходнасьці палітычнай незалежнасьці, як першая падстава для народу быць самім сабой. У гэтым кірунку пачала працаваць беларуская палітычная думка. Але трэба адзначыць, што дамаганьню незалежнасьці, як падставе грамадзкай творчасьці, гэтай творчасьці і не хапала. Трэба прызнацца, што справа незалежнасьці толькі ў першыя часы свае неазначанасьці мела свой праўдзівы, шчыры характар, за што той пэрыяд (ураду А. Луцкевіча) і можна назваць „утопічным“, романтичным. Калі-ж справа незалежнасьці скіравалася на практычны

шлях сучаснай палітычнай працы, яна апынулася ў шпонах палітычнага прымусу, палітычна-клясавай зацікаўленасці і ад сучаснай палітыкі мала чаго можа чакаць народ, быццам ён выкарыстае яе для свае народнае творчасці.

Як-жа стаіць справа ў жыцці? Першы беларускі ўрад, што стаяў на грунце прынцыповай незалежнасці, не дасягнуў ніякіх практычных вынікаў. Першымі спробамі „рэальнай“ палітыкі былі спробы яго наступнікаў. Так, знамянітая „Найвышэйшая Рада“, або „Дырэкторыя“, хацела згаварыцца са шляхоцкім урадам Пілсудскага, і, пеўна, стоячы на грунце незалежнасці, Дырэкторыя была фактычна блізка ад здавалення культурна-нацыянальнай аўтаноміяй, аб чым сведчыць прамова у Польскім Сойме прэм'ера Скульскага. Гэты кірунак, як мала жыццёвы, практычна-адкінуты.

У ліпні 20 г. групка фэдэралістычна настроенай беларускай інтэлігенцыі прызнала „беларускі савецкі ўрад“: савецкую Беларусь за магчымасць легальнай працы. І гэтая спроба рассыпалася, не пакінуўшы навет ніякіх слядоў.

Цяпер найболей рэальным шляхам здаецца умова с.-р.-аўскага ўраду з ліцвінамі. Але і тут толькі сляпы ня ўбачыць,

што палітыка міністэрства па беларускім справам у Ліцьве, сьведчыць аб тым, што ліцьвіны маюць уласныя зданьні, непадобныя да зданьняў саміх беларусаў.

На гэтых кароткіх увагах хацелася затрымацца, каб паказаць, што ў сучасных умовах так далёка нам яшчэ да запеўненьня грамадзянскай творчасьці шляхам адной палітычнай працы. Ясна, што пад чужацкім панаваньнем мы, як і іншыя, здаровыя народы, ахвяраваны на паўстаньне, або на дэгэнэрацыю. Але і сучасная палітычная дзейнасьць у кірунку незалежнасьці, падгрунтованая на захапленні ўлады палітычна-клясавымі органамі, мала можа здаволіць сумленнага чалавека. Яна не дасягне ўсё роўна забесьпячэньня грамадзкае самадзейнасьці і можа выклікаць новую роспач і незадаваленьне.

Нашы прарокі - песьняры, мусіць, марылі аб сапраўдна вольным жыцьці ў сваіх несьмяротных абразох:

„І будзе ўнукаў панаваньне
„Там, дзе сягоньня плача дзед“ (Я. Купала)

аб праўдзівай незалежнасьці, вольнасьці духу:

„Прыдзе к нам воля святая чаканая“
(А. Гарун).

бо гэтыя пранікаючыя словы ня могуць адносіцца да куртатай палітычнай незалеж-

насьці пад ласкай сымпатычных суседзяў, ці навет аб незалежнасьці гаспадарсьцьвеннай з абязковай дыктатурай, якой-небудзь, кіруючай клясы. Бо для нас грамадзян-беларусаў усе роўна, хто паложыць на наш стол свой капыт ў лякерках, ці свой шляхціц-пан, ці соцыялістычны таварыш, ці запанеўшы мужык, — ня ў гэтым знойдзе свой выраз „воля сьвятая, чаканая“... Не аб гэтым лятуцелі вяшчуны.

І вось, калі чалавек даволі малады сэрцам, каб мець надзею, што з жыцьця можна зрабіць нешта цікавае і каштоўнае, затрымаецца думкай над сучасным жыцьцём, дык спачатку яму пачне здавацца, што выхаду няма, што сьветлае і праменнае — толькі мана, а направер усё апыняецца пылам і гразьцю. Запраўды, гдзе-ж той сьветагляд актыўных людзей, шчыра кахаючых працоўны народ, для якіх яго доля—іх доля, дзе-ж такі сьветагляд каб ён здаволіў сумленнага чалавека?

Усе існуючыя пагляды на жыцьцё можна груба і прыблізна падзяліць на два станы: адны кажуць — „ўсё існуючае разумна“, другія-ж — неразумна. Хай выбачыць нам Гэгэль, што мы яго формулу скарыстаем у тым сэнсе, як яе ўжывае грамадзянства, а ня ў точна такім, які ўлажыў у яе вялікі філёзоф.

Прыхільнікі таго, што „ўсё істнучае—разумна“, не становяць, якой-небудзь, выразнай групы, тут мы знойдзем думкі і кірункі, належачыя да розных чалавечых груп. Найболей выразны прадстаўнік гэтага кірунку — офіцыяльнае хрысьціянства, як яго тлумачыць духавенства. „Любі бліжняга і ня рыпайся, бо нічога ня зробіш... Ніводзін волас не спадзе з твае галавы па тваёй волі... Калі бачыш несправядлівасьць, гэта ад Бога, так павінна быць... Паважай начальнікаў, ня лай багатых, бо нічога не паможа“... Быццам так запеваеў Той, быццам такі гнілы спакой запеваеў Той, хто казаў: „ня мір прынёс Я вам, а меч“. Быццам Той казаў паважаць бязумоўна старэйшых, Хто, блішчучы вачыма, мятаў на іх громы і самую крыўдную лаянку: «Ліцамеры, зьмеі, параджэньні ехідніны... вар'яты і сляпяя... хай упадзе на вас уся кроў праведная, якую вы пралілі... вось застаўляецца дом ваш пуст»... і гразіў ім вечным агнём і скрыгатаньнем зубоў і праклонам, як на няплодную смакоўніцу.

„На маісеявым сядалішчы селі кніжнікі і фарысеі“, гэта-ж літаральна адносіцца да сучасных прапаведнікаў афіцыяльнага хрысьціянства, каторыя забыліся аб тым, што „і Айцом нікога не завеце, бо

адзін у вас Айцец на небе, і настаўнікамі не завецца, бо адзін настаўнік — Хрыстос“. Сучасныя айцы і настаўнікі высмакталі з пальца тое, чаму вучаць народ, і істота вялікага, несьмяротнага вучэння ў іх вуснах пажоўкла, ссохла, страціла жывы дух. Хрыстос казаў, што мы — сыны Божыя, нам кажуць, што мы дзеці нячысьціка. Ен казаў, што мы павінны рабіць волю Айца нашага нябеснага, сучасныя айцы і настаўнікі, што — іхнюю, бо вольны, творчы дух не ад Бога, а нячысьціка. Так адмаўляецца творчасць, імкненьне да сьвятлейшага, а жыцьцё ўганяецца ў форму выгляднай набожнасьці.

А вось з другога канца вучэнне абразумнасьці істнуючага. „Усе факты грамадзкага жыцьця знаходзяцца ў залежнасьці ад «гістарычнай неабходнасьці“. Тое што ёсьць, мае сваю гістарычную падставу — такая істота погляду на жыцьцё, як рэформа—соцыялістаў, якіх камуністыя завуць соцыяль-здрайцамі, так і кожнага, хто хацеў нешта стварыць з жыцьця і спасаваў перад ім. Мы бачылі праменнасьць пахаджэння самага соцыялізму, а рэфармістыя кажуць: „вось гэтыя зьявішчы жыцьця — гістарычны, неабходны, знача і соцыялісты навет іх павінен прыняць... Бараніць бацькаўшчыну трэба, — знача, трэ-

ба войска. Трэба войска— патрэбны вайсковыя крэдыты. Вайна вымагае тайны, знача, гэтыя крэдыты не падлягаюць народнаму кантролю. Так рэфармістыя адмаўляюцца патроху ад ўсіх жаданьняў соцыялізму, трацячы сэнс свайго існаваньня.

Вынік з гэтага той, што разам з разумным пачынае існаваць і неразумнае, і калі жыцьцё прынята цалком, дык трэба прымаць усе яго бакі. І вось, калі вы сустракаеце чалавека, які згаджаецца з асновай існуючага (проці дэталяў ён можа рабіць опозыцыю) дык робіцца ясным, што творчае і жывое ў ім памерла, што ён здольны толькі на маленькае, што яму не дасягнуць агульнага і вечнага.

Ёсьць другі тып сьветагляду: „ўсе існуючае—неразумна“. Тады нехапаючая папярэдняму тыпу актуальнасьць у грунтоўным перабудаваньні жыцьця кідаецца ў другую скрайнасьць. „Так далей жыць нельга“, любімы выраз Бакуніна, і бакунізм зьяўляецца найболей ясным прыкладам гэтага ультра-актыўнага сьветагляду.

„... мы стары сьвет зруйнуем

Да аснаваньня... А затым

Мы наш, мы новы сьвет збудуем.

Хто быў нічым, той будзе ўсім“.

Так няюць сучасныя актывістыя— прыхільнікі III Інтэрнацыяналу. Іх досьлед зроб-

лены. Ад старой Расеі не засталася і каменя на камені. Грунт жыцьця стаў новым, але чаму-ж у дэталях жыцьцё так прыкра падобна да старога? Чаму трудавая павіннасьць падобна да паншчыны, сучасныя адміністратары да старых гараднічых, чаму адкрыта кажуць: „не абманеш — не паедзеш“, чаму ў працоўнай рэспубліцы ніхто літаральна ня мае магчымасьці жыць з уласнай працы, а павінен шукаць працоўнага заробку: ў спэкуляцыі, хабарніцтве і іншым, што забаронена законамі? Чаму гэта дэталі жыцьця так зьдзекуюцца з яго, калі зьменена самая аснова? Ёсьць і ў сучасных камуністых свайго гатунку рэфармістыя і хрысьціянскія моралістыя, якія кажуць, што наогул усё-добра, а перашкаджаюць толькі „маленькіе недастаткі механізма“, што вінавата ня зьмена асновы, а гэтыя самыя дэталі: тут маем ужо справу з вечнай праявай духовага мяшчанства.

Справа-ж, пеўне, толькі ў тым, што на зьмененым грунце жыцьця людзём не хапае творчай здольнасьці, каб вытварыць адносна да новага грунту і ўсе дэталі. Не хапае творчай энэргіі, і мімаволі драбніцы вяртаюцца да старога, абяртаючы жыцьцё ў дрэнную карыкатуру, на новае віно ў старым мяху, або труп, убраны у балёвую вопратку.

Гэтага страшнага выгляду спужаліся найбольш сумленныя камуністыя. Пасьля актыўнага выступленьня нямецкай камуністычнай партыі ў марцы сёл. г., творчасць якое вызначылася ў сотнях сьмерцяў, узрывах, псаваньні дарог і інш., іх быўшы правадыр — Леві, адхіліўся ад іх, пачаўшы голасна маракаваць:

„Таварышы, што вы робіце?.. вы, што кажаце аб долі і волі работнікаў—чаму кідаеце іх на сьмерць, голад і нядолю?“. Так кліча і кожны шчыры прыхільнік працоўных масаў. „Сама“ Кляра Цэткін зрабіла прапазыцыю аб зьмене партыйнай тактыкі, якая больш падобна да бакунізму, чымся камунізму...

Абодва погляды на жыцьцё, як „ўсе існуючае разумна“, так і праціўны, маюць у сабе частку праўды. Першыя кажуць аб магчымасьці зьмены цэлага і патрэбы працаваць пад дэталюмі. Тут ёсьць рацыя, бо чалавек павінен тварыць жыцьцё цалком і ў вялікім і ў малым. А патрэба тварыць вялікае вечнае, што здаецца немагчымым першаму сьветагляду, падчыркнана другім кірункам. Чалавек павінен тварыць вялікае, ён чуе, што ён—сын „Божа“, што ён частка Бога, што ён павінен тварыць волю Айца свайго.

Так абодва кірункі зьліваюцца ў адзін

„усе існуючае-творча“, гэта знача, вымагае творчасці, працы, а што існуючага няма ні разумнага, ні неразумнага. Пакуль яно існуе, як-бы стаіць, патуль яно неразумна і вымагае творчасці; цераз творчасць яно імкне да разумнага, але па сваім здзейсненні зараз-жа робіцца неразумным, г. з. вымагае новае творчасці. У жывым няма ні разумнага, ні неразумнага, гэта — катэгорыі няжывога. Жыццё вечно імкне, ліецца, цячэ. Вечны творчы працэс ад неразумнага да разумнага і ніколішняе недасягненне да апошняга, вось — істота жыццёвага працэсу.

IV.

Гістарычныя шуканні няпрымусовых форм соцыяльнага аб'яднання. — Сучасная кааперацыя, як узор няпрымусовага злучэння. — Адвечны шлях.

* * *

Няхай сучасная палітычна-грамадзянская дзейнасць-банкрут, няхай найбольш пашыраныя сьветаглядны не разьвязваюць найбольш канечных жыццёвых пытанняў, а выхад ёсць, быў адвеку, мігаціць адвечны веснавы прасвет: ён у сталай творчасці бязупыннай, бязустаннай. Ні прымусовае гаспадарства, ні сучасныя палітыч-

ныя партыі, пачынаючы ад чырвона-соцыялістычных і канчаючы чорна-клерыкальнымі, якія лятуцяць аб захапленні ўлады і аб бязьлітаснай дыктатуры, ня выхаваюць творчага чалавека. Будучына іх—духовая сьмерць.

Неабходна стварэньне новых соцыяльных аб'яднаньняў, ў якіх гарманізавалася б магчымасьць існаваньня вольнай незалежнай адзінкі асобы і плоднай соцыяльнай паступовай працы, незатрыманай прагавітым эгоізмам адзінкі. Незалежная творчая адзінка ў творчым, няўздзержным адзіначным эгоізмам хаўрусе—ідэал будучыны. Ён быў часткай зьдзейсьнены ў прошласьці, ў малой долі ёсьць і цяпер.

Самыя пачаткавыя людзкія грамадкі былі пабудованы на падставе прымусу. І пачаткавыя радавы камунізм і сямейныя колектывы, на якія распалася радавая камуна, былі пабудованы на абавязковай прыналежнасьці кожнага сябра да свайго роду, або сям'і. У ўнутраных адносінах панавала старое абычаёвае права ды воля старшага як бязумоўная ўлада. Трудна было шукаючай адзінцы здаволіцца такімі абставінамі. Яна рвалася на волю, але там чакалі яё дзікія зьвяры, голад, небясьпечнасьць; у грамадзе—прымус, неадпаведная жаданьням праца, зьдзек дужэйшых

над слабымі. І вось яднаюцца грамадкі незадавольненых і адходзяць ад роднага карэньня. Прадгістарычныя часы і ранейшая гісторыя славянаў ведае бяз ліку гэтых грамадкі-аб'яднаньня, каторыя шукаюць новага жыцьця, новае долі. Беларускія сябрыны, паўночна-славянскія ватагі, чорнагорскія удружэньні, чэскія задругі, то на лёгкіх чаўнох па рэках і морах, то сухім шляхам ідуць на новыя месцы, займаюцца промысламі, творачы сабе жыцьцё, якое ім здаецца лепшым. Калі сябру што не падабаецца, ён вольны пакінуць сябрыну, адыйсьці; калі ўсе незадаволены, сябрына распадаецца і сябры ідуць шукаць лепшай долі. Такім крокам ідзе славянская колёнізацыя, пакуль цяжкая рука земскай ўлады не накладвае ярмо на новыя колёніі і не аплятае іх прымусам гаспадарсьцьвеннасьці.

Да позьняга веку затрымалася адна такая грамада, якая давала магчымасьць дыхаць іншым паведам украінскім і беларускім сялянам. Гэта—Запарожская Сеча. Адсутнасьць прымусу да сваіх сяброў была галоўнаю яе ад'знакаю, прыходзіў, хто хацеў, і адыходзіў, калі яму падабалася. Сеча з аружжам у руках бараніла чалавечае права на волю і незалежнасьць, але ніколі ня была разбойным гняздом гультаёў і зладзеяў, як яе хочучь выставіць шляхоц-

кія гісторыкі. Запарожцы жылі працай займаліся гандлем, ездзілі чумакаваць за солью ў Крым, займаліся рыбным і зьвевым промыслам, некаторыя навет працавалі на ральлі ў сваіх хутарох. Але пацяг да вольнага, бяспрымусовага існаваньня гнаў іх зноў і з правага і злева берагу Дняпра ў незаўсёды сытую і добра ўбраную Сечу, каб тут даць волю сваім індывідуальным жаданьням, хоць і былі яны вельмі простыя і здаваліся гульнёй, добрым таварыствам і першабытным спортам.

* * *

Цяпер існаваньне такіх рыцарстваў-брацтваў—немагчыма (а шкада!), бо прымусовая партыйна-клясавая гаспадарсьцвеннасьць на ўсё павінна налажыць свой штэмпэль. Дык праявы зьяднаньня вольных адзінак у няпрымусовыя грамады ўсе-ж такі ёсьць у тых кірунках жыцьця, гдзе іх забараніць нельга.

Сучасная каапэрацыя, якая працуе толькі ў эканамчным кірунку, зьяўляецца адным з узораў няпрымусовага аб'яднаньня. Некаторым такое цьверджаньне можа здацца сьмешным, калі глянуць на сучасную, тым болей краёвую каапэрацыю, якая ўся ўпэцкалася ў селядцовым сесе і

здаецца болей пасьвяціла свае сілы нячыстай спэкуляцыі, чымся ідэі стварэньня вольнай адзінкі ў вольным хаўрусе. Але направер выходзіць, што каапэрацыя — адзінае грамадзянскае зьявішча, якое няпрымусова аб'яднавае сяброў і не дэкларуе прымусу для іншых.

Трэба адзначыць, што ў каапэрацыі, нягледзячы на яе сур'ёзныя жыцьцёвыя заданьні і вагу, няма нічога падобнага да палітычнай пляцформы. Каапэрацыя ня мае азначанага ідэалу, які мог-бы зрабіцца Малохам каапэрацыйнага руху, вымагаючым чалавечых ахвяр. Рух каапэрацыі кіруецца выняткава жыцьцёвымі заданьнямі, і ніякай папярэдняй ідээвасьці ў ім няма. Былі спробы ў гэтым кірунку, каб стварыць каапэрацыйны ідэал, як скончыліся яны няўдачай. Перад існуючымі ідэаламі — буржуазным і соцыялістычным, каапэрацыя ў сваёй цэласьці галавы ня схіляе. Рух соцыялістычнай каапэрацыі, дзе яна падпарадкоўваецца марксіцкаму ідэалу, толькі вынятак, які яшчэ больш падчыркавае агульнае правіла.

Каапэрацыя ня кажа: „я маю гатовую праўду: прыходзь і бяры“, яна толькі кажа: „твары — творачы — руйнуем“. У каапэрацыі няма гатовых шаблёнаў, штампай на кожны выпадак жыцьця; калі такія

штампы зьяўляюцца, жыцьцё іх выкідае вельмі лёгка, без рэвалюцыяў, за вакно.

У сваім аб'яднаньні асоб, каапэрацыя не застаецца абавязковай: калі табе па дарозе, ідзі разам, а не—ідзі, куды хочаш. Жыцьцё так вяліка і яшчэ незразумела, што ня можа быць штампаваных, для ўсіх абавязковых, шляхоў.

Каапэрацыя ня мае гатовых рэцэптаў паляпшэньня жыцьця. Маючы вялікія эканамічныя заданьні, яна ведае, што сваймі каапэратывамі не замесьціць усяго гандлю і вытвару. Калі ёсьць незразумелыя тэорэтыкі (Шарль Жыд), што кажуць, быццам каапэрацыя захопіць усю эканамічную справу ў свае рукі, дык сапраўдная каапэрацыя адказвае яму: „дурны хлопец, ці можна жыцьцю прадмаўляць гатовыя шляхі“.

Але пеўна, што праўдзівы жыцьцёвы кірунак—той, якім ідзе каапэрацыя.

* * *

Пеўна, што выпрашэньне будучыны—ў зьніштажэньні прымусу, у аб'яднаньні ўсяго грамадзянства для здаваленьня яго патрэб у такія грамады, якія падобны да сучасных каапэратываў. Кожны павінен быць вольны ў сваіх жаданьнях. Ніякіх прымусовых ахвяр, ніякіх багоў не павінна быць. Вытвар, гандаль, прасьвета, гаспа-

дарчыя патрэбы здаваляюцца вольнымі аб'яднаньнямі спажыўцоў і вытварцоў.

Гэта цяпер здаецца дзіўным і немагчымым, але жыцьцё кіруецца на гэты шлях. Мы надта здэморалізаваны прымусам, што ня можам адразу стаць вольнымі, навет марыць аб гэтым. Але галоўнае жаданьне чалавека, гэта — жаданьне быць вольным, быць тварцом свайго жыцьця.

Тыя перашкоды, што здаюцца нязломнымі, упадуць разам з прымусам. Такія забабоны, як прыватная ўласнасьць, якая становіць камень датыканьня буржуазных і соцыялістычных вучэньняў, яны згінуць, як туман перад сонцам, калі згіне прымус, калі запануе вольная творчая асоба. Прымусам не абараніць прыватнай уласнасьці і ня зьнішчыць яе. Добры прыклад зноў — Расея. Тамака зьнішчана ня толькі ўласнасьць на нярухомасьць, а амаль і самая нярухомасьць, затое ўласнасьць на рухомыя рэчы яшчэ павялічылася. Ні ў аднэй старонцы жыцьцё чалавека не раўняецца некалькім фунтам хлеба, а ў Расеі гэта — факт.

Адсутнасьць прымусу павінна пранікнуць увесь грамадзкі быт: палітычны, эканамічны, моральны бакі жыцьця, бо толькі з гэтай умовай знойдзе свой выраз творчасць як асобы, так і соцыяльнага цэлага.

У гэтым — наша надзея, у гэтым нагад на прадсвят, і запраўдны жыцьцёвы кірунак.

Не адразу ўсяго дасягнуць. Не адразу выхаваць творчую адзінку. Будучына належыць да творчай асобы, але яшчэ доўгія гады „мертвыя будуць хаваць сваіх мерцвякоў“. І нечалавечы ўціск, і неміласэрныя рэвалюцыі, і паўстаньні павінна яшчэ перанесці чалавецтва. Тое, што існуе цяпер: прымусовае гаспадарства, урады, цвёрды закон, турма, кара — ёсьць вынік чалавечай, грамадзянскай нятворчасці. Гэта ўсё згіне не пад прымусам, ня будзе зруйнавана сілай, а будзе зруйнавана далейшай чалавечай творчасцю. Бо калі сілай знішчыць існуючы парадак, дык нятворчасць сучаснай чалавечай масы створыць сабе назаўтра яшчэ горшыя кайданы, турмы і мукі. Такі дослед усіх рэвалюцыяў старажытнасці і сучаснасці.

Тыя погляды, якія тут выяўлены, шмат каму здадуцца анархізмам. Ад гэтага шылду, як ад кожнае іншае вызначаючае формы, трэба адмовіцца, бо ён мае ўжо свой перакручаны жыцьцёвы змест, і заместа развагі лепей прывесці для зьясьнення такую расейскую частушку.

„Анархистик уташил

„Полушубок тёткин,

„Ах, тому ль его учил

„Господин Крапоткин?“...

Гэтыя эскізы мелі на мэце не правядзеньне якіх небудзь групавых поглядаў, а выяўленьне тае істоты жыцьця, якая істнавала ад самага пачатку чалавецтва і рабіла спробы зрэалізавацца у розных кірунках: эльлінскай культуры, хрысьціянсцэве, гуманізьме, ў дэмакратычным і сацыялістычным рухах, паміж іншым і ў анархізьме, покуль усе гэтыя рухі не зьмярцьвіла застылая форма. На шляху чалавечай творчасьці вырастала перашкода ў постаці, хочучай валадаць формы. І форма захапляла жыцьцё, дыктавала свае ўмовы. А чалавечая душа рвалася з яе кайданоў хацела спарадкаваць жыцьцё так, як казала ўласнае сумленьне, хацела ісьці за сваімі ўласнымі імкненьнямі, чула, што гэта—непатрэбна „зв'язваць ярма цяжкія і незнасімыя і ўскладаць на плечы людзям“. І ўцякала ад гвалцячага жыцьця, шукала свайго ратунку.

І, як вызваленьне, яшчэ на зары чалавецтва, загучэлі чароўныя вечна-прыгожыя, вечна-жывыя словы Бога аднаўленьня, Бога ўваскрасеньня:

„Прыходзьце да Мяне ўсе струджаныя і пакрыўджаныя і я супакою вас. Бярэце ярмо маё на сябе і навучэцеся ад мяне; бо я — сьціплы і сьмірны сэрцам, і

знойдзеце спакой душам вашым. Бо ярмо
маё—добра, і цяжар мой лёгкі“.

Так у глыбіні вякоў знайшло свой
выраз імкненьне заравой чалавечай душы
ісьці ўласным шляхам да боскае творчасці,
скінуўшы ланцугі тугі і пакуты. І цяпер,
прабуджання да творчасці, народныя масы,
чуючы ў сабе прысутнасьць творчай Міра-
вой душы, з пеўнасьцю кажуць: „творачы—
спруйнуем“.

Вільня. 12, V, 21.

242357

B0000004 168403